

SZÉCHENYI ÁGNES

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet habilitált tudományos főmunkatársa, az irodalomtudomány kandidátusa

Atlantisz sorsára jutottunk

Illyés Gyula 1956-os naplójegyzetei

Szerkesztette Illyés Mária és Horváth István. Szakmailag lektorálta M. Kiss Sándor.

MMA – Magyar Szemle, 2016

Összefoglaló:

A tanulmány Illyés Gyulának – a forradalom évfordulójára – megjelentetett 1956-os naplóját elemzi. Első közlésről van szó, a költő halála után kiadott, Illyés Gyuláné és Illyés Mária által jegyzett naplófolyam mindössze néhány semleges sort közöl az évből. Illyés Gyula „lekéste” az október 23-i budapesti eseményeket, Miskolcon volt ekkor, Szabó Lőrinc költői estjét vezette be. November 2-án – az *Irodalmi Újság* utolsó számában – jelent meg emblematikus verse, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Az eseményeknek nem első számú résztvevője, közmegjelenései szinte csak az Írószövetség rendezvényei keretében írhatók le. Nagy Imre alakját legfeljebb semlegesen értékeli, Kádár János iránt – annak hatalomra kerülésének körülményei és bizonytalan, esetleges szláv eredete miatt is – nagy óvatossággal van. A szövegek elemzése mindezekén túl érinti a zsidóság szerepét a felső vezetésben és az irodalomban, Illyés költőfejedelmi pozícióját, de leginkább az író belső dilemmáit, konfliktusait és kritikusan tekint a szövegkiadás tartalmi és technikai kérdéseire.

Kutatócsoportunk közös intenciója, hogy tanulmányainkban aláhúzzuk: a napló fontos eszköz a *múlt* lehetséges mértékig való megismerésében. Ehhez kellő szakmai vértettségre, a napló műfaját le- illetve túlbecsülő nézetektől való elhatárolódásra, konkrét elemzésre támaszkodó józan eligazodásra van szükség. Írásom tárgyát illetően azonban mégis kissé másként áll a helyzet.

Elsőül azért, mert itt nem az irodalom 1956-os eseményeinek, múltjának és hatásának megismerése a tárgy,¹ hanem egy jelentős *közéleti* szerepet betöltő *költőfejedelemnek*,² illetve az általa is képviselt írócsoport kollektív „*személyiségvonásainak*”, (esetlegesen) új motívumainak megtalálása.

Emlékeztetőül magáról az íróról, arról, hogy hol tartott Illyés Gyula a pályáján ekkor. Életműve az avantgárd és a hagyományörző modernség³ irodalmi fogalmaival írható le. Kiemelkedő munkája volt a *Puszták népe* című szociográfiája, amely munka szinte egyedül maradt időt állóan újraolvasható és élvezhető a népi társadalomrajzok közül, s éppen azért, mert esztétikai értéke is van, nemcsak az a mázsás súly és lelkiismeret felrázó indulat jellemzi, ami az ebbe a csoportba tartozó művek többségét. Illyés a *Nyugat* társszerkesztője volt Babits mellett, majd a *Magyar Csillag* szerkesztője, a háború utáni *Válasz* főszerkesztője.⁴ Neve a Nemzeti Parasztpárt öt vezetője között szerepelt, miután a főváros felszabadult, távollétében megválasztották az egyik vezetőnek. Megrendítően plasztikusan és szépen vall arról, hogyan gondol ekkor a jövőre. „Ez a világ – a mai valóság – még csak úgy az enyém, mint szobrásznak a kőtömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nemcsak a magamé; a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is.”⁵ A mondat metafora – azaz költői megfogalmazása az újjáépítendő Magyarország sorsának, ami természetesen a politika nyelvére visszafordítva erőviszonyokat, pártküzdelmeket, hatalmi játszmákat is jelent. A Nemzeti Parasztpárt kis párt volt, aránytalanul kicsi, majdhogyan fordítottan arányos ahhoz képest, amekkora arányt a földművelő cselédség, zsellérség, közel jobbágyviszonyban továbbélő parasztság képviselt. 1945 után Illyés Gyula és Bibó István reményt látott arra, hogy a magyar társadalom kikerül a történelmi zsákutcából, s ledolgozva a térségben is egyedülálló visszamaradottságát, feudális örökségét, letéve a túlhordott rendiség ballasztjait, demokratikus fejlődésnek indul.⁶ Csakhogy a politikai erőjáték, háttérben a kevesek által ismert elrendeléssel, hogy a nagyhatalmak a helyünket kijelölték és szentesítették a szovjet érdekszférában, felülírta a kíváncsú demokratikus átalakulást. A koalíciót – Bibó fordulatával – a két szembenálló párt, a kommunisták és a kisközségek „szüntelen egymás körmére vigyázó bizalmatlan üzletársnak” küzdelme uralta. A politikailag számottevő erőt a kisközségek képviselték, és nem a parasztpárt.⁷ Végig kellene itt tekinteni Illyés és a kommunisták viszonyát, de ez túlfeszítené a tanulmány keretét. Mindenesetre az 1956-os naplóból az olvasható ki, hogy Illyés minimálisan is közömbösen, de talán nem túlzás azt állítani, erősen gyanakodóan viselkedett az aktuálisan hatalomba került kommunista Nagy Imre iránt. Az 1953-as fordulat és az utána következő időszak nem jelenik meg az eddig publikált naplókötetekben, nem tér ki rá Illyés. Nagy Imre „igazánból bukása

¹ Ezt a feladatot kiválóan és sok szempontból kimerítően elvégezte pl. STANDEISKY Éva kötetei: *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek* (1990), *Az írók és a hatalom, 1956–1963* (1996), *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom* (2005) és tanulmányai; ill. RAINER M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Magvető, Budapest, 1990; *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és a szabadságharc olvasókönyve*. Szerk. MEDVIGY Endre és POMOGÁTS Béla. Budapest, Püski, 1991, és

² Illyés egy olyan irodalmi értékrendszer képviselője volt, amelyben erős volt a törzsi gondolkodás, erős volt a törzsfő, az „apa” elismerése, a vezető tekintélyhez való igazodás.

³ A „hagyományörző modernség” fogalmának bevezetésére Tverdota György tett javaslatot. A fogalom nem más, mint az új klasszicizmus két lépésben továbbfejlesztett változata. Az 1920-as évek második felétől a *Nyugat* második nemzedéke elfordul az esztéta modernségtől és a dekadenciától, és visszafordul a tradíció és a referenciális valóság felé. Ld. A hagyományörző modernség születése. *Literatura*, 2014/2. 119–132.

⁴ A *Válasz* első (1934–1938) korszakának szerkesztőbizottságában i szerepel a neve és szerepelnek művei.

⁵ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 395. [1945 novemberi bejegyzés]

⁶ BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem. *Válasz*, 1948/4. 289–319.

⁷ A pártok összetételét és jellemzését lásd LITVÁN György: Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon (1945–1948). In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1993. 269–276.

pillanatában emelkedett föl a történelem reflektorainak fényébe” – írta róla Illyés 1956. november 11-én.⁸

1956-ra Illyés kétszeres Kossuth-díjas volt (1948, 1953, s majd a Kádári konszolidációban, a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából, 1970-ben *harmadszor* is megkapja a kitüntetést). Illyés volt szinte az egyetlen, aki fölényes ötlettel, kompromittálódás nélkül oldotta meg szereplését a Rákosi születésnapjára készített antológiában.⁹

A pályatársak, az öt tisztelők körének jellemzései, értékelései sokat mondanak róla. „Családfő” – nevezi meg Illyést Fekete Gyula, a „népiek” eszmerendszerének képviselője. „[N]épek fáklója” – Pálffy G. István újságíró szerint. „Rabszolga óriás” – Domokos Mátyás jellemzésében, és Tamás Attila is egy ellentmondásra utal, amikor egyszerre mondja róla, hogy „népvezér és töprengő”, jelezve, hogy a kétfajta mentalitás feszültségek forrása. A mára már elfeledett Belohorszky Pál „izzó jég”-nek mondta, ugyancsak kibékíthetetlen kontrasztot sugallva az író karakterében és elhivatottságában.¹⁰ Mondták továbbá rá, hogy „nagy taktikus”, minden rendszerben fent helyet találó író, aki „vitéz jákfai Gömbös Gyulának és Rákosi Róth Mátyásnak is pertu barátja volt”.¹¹ Maga Illyés jegyzi le a róla kialakult képet, az iránta érzett közösségi bizalmat a vizsgált naplóban, hogy amikor 1956. október 25-én Miskolcra indult hazra, a „munkások”, vigyázni akarnak rá, „[a] nemzet legnagyobb költője ne kockáztassa az életét!”¹² Arra is vigyáznunk kell Illyés naplójának elemzésénél, hogy a képviselési irodalomról az újabb politikai-irodalmi korszakban megváltozott képünk miatt automatikusan ne töröljük, ne vegyük semmibe az egykor létezett *írófejedelem* fogalmát.¹³ Kérdés, milyen kép alakul ki Illyésről újonnan megjelent naplójában, mennyiben befolyásolja ez a róla kialakultakat.

⁸ *Atlantisz sorsára jutottunk. Naplójegyzetek 1956–1957.* Szerkesztette ILLYÉS Mária és HORVÁTH István. Magyar Művészeti Akadémia – Magyar Szemle, Budapest, 2016. 20. [A továbbiakban: ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957.*] 63.

⁹ ILLYÉS Gyula: Ezerkilencszázhuszonhat július. In: *Magyar írók Rákosi Mátyásról.* A szerkesztésért felel RÉZ Pál és Vas István. Budapest, Szépirodalmi, 1952. [Valójában a kötet a pártközpontban készült, az összeállítást Rényi Péter felügyelte. Illyés a Rákosi-pert idézte meg, amelyen neki kellett volna tolmácsolnia a *L'Humanité* képviselőjének, de Rákosi kitűnően beszélt franciául is, így a szünetben semmi szükség nem volt Illyésre. Majd elismerően jellemzi Rákosi akkori viselkedését.]

¹⁰ A jellemzések forrásai: VASY Géza: „Haza a magasban” – *Illyés Gyuláról.* Nap Kiadó, Budapest, 2010. 5–17. DOMOKOS Mátyás: *Adósságlevél. Eszék, tanulmányok Illyés Gyuláról.* Kortárs Kiadó, 1998. 223.

¹¹ Ezt a közkeletű megítélést éppen tagadva eleveníti fel Domokos Mátyás, mint aki ezt a vádat nem hitte róla, nem eszerint mérte. „[a]zokban az esztendőkből, amikor mindenki Illyés jellemén, költészetén és bankbetétjein köszörülte a nyelvét, egyedül én emeltem szót ez ellen a fiatalok közül. Ismeretlenül is jobban tisztelve és becsülve őt, mint barátai. Nem tartottam »immorális bolseviknek«, megrögzött történelemhamisítónak, a hatalom morfinistájának. Tehetségének és költészetének értékeléséhez nem azt az aspektust választottam, hogy vitéz jákfai Gömbös Gyulának és Rákosi Róth Mátyásnak egyformán pertu barátja volt. És így szembefordulva a sztereotip divattal, hittem a verseiben megfogalmazott szenvedés valóságában, ismeretlenül is elképzeltem a Sárga Háza, amelybe őt az elmúlt évtized zárta, és ez a meggyőződés adott nekem is annyi pozitívumot, hogy védelmére keljek, bár tudom, hogy ennek nincs jelentősége.” Domokos Mátyás levele Sárközi Mártának, 1957, [kézirat, OSzK, Fond 17]. Ehhez hozzá kell tenni még Illyés *saját* vallomását, hogy „[é]n *per te* beszédmódban voltam [...] Rákosival, Gerővel is, Lukáccsal, Révaival. Egymás közt ezek mind magázták egymást. Tegeztem Farkas Mihályt, sőt Péter Gábort, mindkettőt akkor az egyszeri alkalomkor, amikor beszélnem kellett vele [...] Tegeztem, mert még kamasz koromból ismertük egymást, Vas Zoltánnal. És Illés Bélával, mint író íróval.” [1955] ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960.* Vál., szerk., sajtó alá rendezte ILLYÉS Gyuláné. Szépirodalmi, Budapest, 1987. 371.

¹² ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957.* 23.

¹³ Az írói szerep, s különösen Illyés jelentőségének, hatékonyságának felértékelésére jellemző példa, hogy november 29-én megjelenik nála egy ismerős házaspár, akik egy disszidensek által magára hagyott lakásba költöztek be, s kéri Illyést, azonnal intézkedjen, hogy ki is utalják számukra hivatalosan is a lakást. „... menjek én be azonnal akár a kormányhoz (amivel a közvélemény szerint is szerintünk is hazaárulás érintkezne), s juttassam nekik a lakást.” ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957.* 100. Nagyon izgalmasan, hosszú történeti szálon és körültekintően elemzi a kérdést Dávidházi Péter „A »felhatalmazás« régi-új alapkérdéséről” és „Mentalitástörténeti változatok: az ellenállás magyar hagyománya” c. tanulmányaiban, melyekben Illyés Gyula szerepére is kitér. In: DÁVIDHÁZI Péter: *Per passivam resistentiam. Változatok írás és hatalom témájára.* Argumentum, Budapest, 1998. 9–50.

Közbevetés: 1956 könyvnapjára jelent meg Illyés Gyula kötete, az *első* hosszú évek után, *Kézfogások* címmel.¹⁴ Ez a kötet a baráti kör tagjai között kéziratban terjedt, egy példánya Sárközi Mártánál is megvolt, ő kölcsönözte tovább az arra méltó és megbízható kíváncsiaknak. A kötet olyan verseket tartalmaz, mint a *Bartók* című „nagyvers”, benne az emblematis sorral – *Mert növeli, ki elfödi a bajt* –, aztán az olyan kevésbé ismert versek egyike, mint a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*, ami szintisza Petőfi parafrázis, a *habár fölül a gálya, / s alul a víznek árja, / azért a víz az úr* gondolat egyfajta reminiszcenciája, megerősítése a „béke” körülményei között: *És este [...] a vitában, hogy mindenén át, mindenütt a nép / győz majd, az élet, / ki mondott annyi kemény / és konok érvet? / Én.* Ennek a verseskötetnek olyan magabiztosságot, képviseleti legitimációt (és talán következményként olyan szerepvállalási felszólítást) kellett volna adnia Illyésnek, olyan váteszi és cselekvési biztonságot, különösen az 1956-ban közreadott *Egy mondat a zsarnokságról* című verssel, amelyet kevés pillanat nyújt alkotónak. De látni fogjuk, ez nem történt meg, és az 1956-os naplóban egyetlen szó sem esik az *Irodalmi Újság* legendás forradalom alatt megjelent utolsó számáról és nem vállalja azt a hősi szerepet sem, amit talán sokan elvártak volna tőle.

Másodszorban Illyés Gyula naplói nem egészen szabályos naplók – persze kérdés, milyen a szabályos napló. De mint a szóban magában etimológiai értelemben is benne foglaltatik, a naphoz kötődő események rögzítését jelenti. Illyés Gyula nagy időtávot (1929–1983) átfogó *naplójegyzetei* döntően csak halála után jelentek meg. A költő életében csak a *Magyarok* című kétkötetes szöveg-együttest adta közre, a *Nyugat* kiadásában 1938-ban. Ez tekinthető tehát az egyetlen autorizált kiadásnak.¹⁵ A halála után megjelent kötetek esetében a válogatást és szerkesztést Illyés özvegye (később özvegye és leánya) végezték. Több esetben szerepelnek a kötetekben a naplóírás relációjában *vendégszövegek* – és nem a posztmodern, jelesül Esterházy Péter-féle értelemben tekintve azokat. Ezek a betoldások mind Illyés-szövegek, saját újságcikkei, előadásvázlatok, bírálatok, levelek és más műfajú írások. 2014-ben jelent meg Illyés *Ostromnaplója* (1945) – családi közreműködéssel, a költő unokájának férje állította össze és látta el jegyzetekkel. Mindez már sejtetni enged egy nagyon fontos előfeltevést, azt, hogy ennek a hatalmas szövegtörzshöz kéziratai (és Illyés levelezése) még mindig a család birtokában vannak, ahhoz a kutatóközösség – annak ellenére, hogy a közvélekedés szerint az anyag az MTA kéziratárában van – nehezen vagy egyáltalán nem fér hozzá. Még mindig nem hihetünk tehát a kutatható szövegek teljességben, s a családi birtoklás okán sem kezdődhetnek meg a kritikai kiadás előmunkálatai. Meggyőződésem pedig, hogy Illyésnek az tenne jót, ha életművének minden sora közkinccs lenne, s azok bárkinek szabadon a rendelkezésére állnának. 2016 tavaszán jelent meg Illyés Gyula 1956-os naplója. A családi „tulajdonjog” tovább zárult a kiadvány körül, az MMA mellett a másik kiadó az Illyés veje, Kodolányi Gyula vezette *Magyar Szemle* című folyóirat. A kiadás megtartja az egykori sorozat jellegét, azonban eltér a méret és a kötet olvashatóságának kárára eltér a papírmínőség is.¹⁶ (A szöveg közé iktatott képek is feleslegesek, egy reprezentatív album benyomását keltik, bár annak éppen nem eléggé szemléletesek, és nem is voltak részei az eredeti papír-együttesnek.¹⁷) A kiadás legnagyobb baja, hogy nincs érdemi kísérőtanulmánya,

¹⁴ A kötet korabeli recepcióját vizsgálta KABDEBŐ Lóránt: *Kézfogások. Egy Illyés-kötet kritikai visszhangja*. In: *Költő felelj! Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Szerk.: TASI József. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1993. 238–261.

¹⁵ Viszont nagyon jellemző műfaja Illyésnek a „regényesített analitikus elbeszélés” [TAMÁS Attila: *Illyés Gyula. Kortársaink*. 176.]. Ide tartozik a *Kora tavasz* [1941], a *Hunok Párizsban* [1946], az *Ebéd a kastélyban* [1962], a *Beatrice apródja* [1979]. Ezek a munkák egyszerre keltik a dokumentum érzetét, s van epikus sodruk, vannak konfliktusai, fordulópontjai, mellékszálai, és természetesen esztétikai relevanciájuk stb.

¹⁶ A kötet csillogó krétapapíron jelent meg, csillogásával ez az album-papír erősen korlátozza az olvashatóságot és a ceruzás olvasást. További eltérés, hogy a kötet jegyzeteket kapott [Illyés unokájának férjétől], továbbra sincs azonban a kiadott kötetekben név- és tárgymutató. S nincs tartalomjegyzék sem, amely felsorolná a 26 „Függelék”-be helyezett szöveget. Nem nagyon menthető kiadói felelősség is. (S ha már, akkor miért nem ad a túljegyzetelt, szögletes zárójelekkel zavaróan agyontűzdelt kötet egy tágabb bibliográfiát a tárgyhoz tartozó írásokból, egészen például Tamási Áronnak 1957 karácsonyán az *Élet és Irodalomban* megjelent *Szellemi tisztesség* című írásáig, vagy utalhatott volna a folytatásra, a népi írók ellen hozott állásfoglalásra stb.) A kötet nem illeszkedik sem visszamenőlegesen, sem pedig a jövőre nézve kontextusba.

¹⁷ A szabadon hozzáférhető és felhasználható *Fortepan* internetes oldal eseményeket bemutató képei beszédesebbek lettek volna például az íróportréknál. Az írószövegség nevében kihelyezett pénzgyűjtő dobozok képét is fontos lett volna közzétenni (pl. Fortepan 39854-es számú kép). Fájdalmasan nélkülözi a kötet a hozzáértő képszerkesztőt.

elfelejtkeznek az Illyés által említett nevek annotálásáról, és a jegyzetelés ellenére sincs kontextusa. S ezt – megítélésem szerint – az sem menti, hogy az özvegy sajtó alá rendezte előzőeknek sem volt. Ha a kiadási formátum változik, (családi) jegyzeteléssel bővül, akkor mindezek helyet kellett volna kapniuk a kötetekben. A napló-kiadás erősen célozni látszik a kerek évfordulót, s ehhez még egy keletkezés- és kiadástörténeti legenda is épült: a padláson volt az irat-együttes, persze senki által sem tudottan, jól becsomagolva, s nemrégén került elő. Ennek az állításnak rögtön ellentmond a könyv 8. lábjegyzete, amely jelzi, hogy „e nap feljegyzéseiből két lap már megjelent korábban [az 1987-ben megjelent naplókötetben]”. A kézirat tehát már korábban kézben volt. Az olvasó erről nem kap információ a legendaszerű meseszöveg megbicsaklik. A korábban kiadott naplójegyzetekben 1956 mindössze pár semleges oldal, noha 1986-ban, egy évvel tehát az aktuális évre vonatkozó naplókötet előtt, a posztumusz Illyés verseskötetben – a *Menet a ködben* címűben – éppen a politikai vezetés által rettegetve félt évfordulós esztendőben elsőször jelenhetett meg újból nyomtatásban az *Egy mondat a zsarnokságról*.¹⁸ Természetesen emlékszünk még a korabeli kiadáspolitikai manőverekre, játszmákra, az engedélyezés nem mindig kiismerhető labirintusára. De ezzel együtt is van némi diszkrépancia, ha a semmitmondó naplóválogatást és az emblematisz Illyés-vers megjelenését egymás mellé helyezzük.

Viszont az is igaz, hogy Illyés 1956-os naplójának felütése éppen a napló aktualitásáról beszél – furcsa argumentációval. Rögtön hozzá kell tennünk azonban, hogy a korabeli kommunikációs technikák és lehetőségek közé kell visszamenni, s nem szabad mai tudásunkból visszamenőleg azt hinni, Miskolcon, ahol Illyést és Németh Lászlót érte a forradalom híre, könnyű volt tájékozódni. Ezzel együtt is meglepő a napló október 24-i (!) felütése: „Sötétkép ünneplő ruhában ténfergek a városka egyetlen kávéházában [...] Hírek tűnedeznek föl olyan formán, mint szeles égen tavaszi felhők: gyorsan jönnek, nagyot ígérnek, semmit se hoznak. Hely, idő mind munkára nógat. De a munka az otthoni íróasztalon. Mit kezdhetek itt ezen a tányérnyi kávéházi asztalon, márcsak nyugtalanságom kicsapolásául? Ha soha máskor nem, ez igazán a naplóírás ideje. Egészségesen, jókedvűen kiürült vagyok lelkileg, egy kicsit olyanformán, mint a próbát jól megállt szerelmes. Életemben nem tartottam öt nyilvános előadásnál többet.”¹⁹ Előző este a vacsora után csak annyit súgnak a fülébe: „Pesten utcaharc, igen sok halott a rádió körül.”²⁰ Ennyit és nem többet tud a forradalom estéjén. Október 25-én érkezik meg a fővárosba. Vajon adekvát-e az egészséges, jókedvű kiürülés? Miért fordul el ennyire privát, szubjektív érzésvilágba a tekintet, párhuzamosan a váratlan eseményekkel? Nem kapunk rá választ. Pedig a kötet borítójára kitett idézet szerint: „A naplók naplóját írom: az események egyidejű ábrázolását.”²¹

Csakhogy a forradalom eseményeit – azóta – jól ismerjük, tájékozódni tehát sem a történetek kronológiáját, sem a belső vitákat tekintve nem innen fogunk. A forradalom eseményeiben Illyés igazán érintőlegesen van csak jelen. Nemcsak azért, mert az indító eseményeket „lekéste”, s ezekről életében aligha láthatta a filmfelvételeket, hanem mert alapvetően nem vett részt a forradalomban. Az Írószövetség és a népi írók, parasztpártiak találkozóinak beszélgetéseinek volt „csak” részese, és még így is többször élt a hárítás lehetőségével. A magánéletbe húzódott vissza, igaz, jelzi is, hogy „történelmi esemény folyik, de a sorban állók az utcán s a családtagok otthon köznapi dolgaikat tárgyalják, a történelmi eseményeknek csak egy-egy fölcsodálkozás vagy fejcsóválás jut, a legköznapiabb módon.”²² Vele szemben hosszan sorolhatnánk a „hiperaktív” résztvevőket, mindazokat, akik – talán meggondolatlan könnyelműséggel is – egy döntő pillanatban vagy végig az utcán voltak (az eseményeket indító egyetemisták lobogását, Gáli József, Angyal István, Sándor Iván²³ azután Örkény,²⁴ Karinthy aktivitását, vagy az október 23-án a tömeghez szólni akaró Déry Tibor jelenlétét).

¹⁸ Ahogy 1986-ban jelent meg NÁDAS Pétertől a forradalommal bőségesen foglalkozó *Emlékiratok könyve* – amelynek értelmezése a kutatóközösségünk előző konferenciájához kapcsolódó műfaji fókuszához kapcsolódhatott volna.

¹⁹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 20.

²⁰ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 19.

²¹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 95.

²² ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 24.

²³ Ekkor *A Jövő Mérműkén*ek szerkesztője. A Műegyetemen történeletről ld. SÁNDOR Iván:

<https://www.youtube.com/watch?v=n30F7wemvjl> [Előadás a Bibó István Közéleti Társaság konferenciáján, 2016. október 16. Letöltés ideje: 2016. október 20.]

²⁴ Örkény rádiójegyzetéből való a híres mondás, amely pontosan így hangzott: „A rádió hosszú évekig a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden

A forradalom alatt az Illyés házaspár leköltözött a Józsefhegyi úton lévő házból Illyés lánytestvérének Gül baba utcai, védettebb helyen álló házába – ez a napló egyik visszatérő helyjelölése,²⁵ egy kis Dongó motorral (ez biciklivel kombinált jármű volt) közlekedik, bajlódva. Az egyik rendszeres útvonala átmeneti lakásukból az Írószövetségbe vezetett, a Bajza utcába, s onnan néhányszor Erdei Ferenc Benczúr utcai lakásába, a másik út ugyancsak a Gül baba utcai kiindulópont és a Ménesi út között van. Ez volt Mészáros Ági és férje, Voith Lajos, valamint lányuk, Ika barátnőjének, Voith Áginak, a későbbi színésznőnek otthona.²⁶ A gyerekek sok időt töltöttek együtt, afféle „kétszemélyes lánynevelő-intézet”-ként működött a közösség.²⁷ Illyés egy pillanatig nem kockáztatta saját fizikai biztonságát, s – mint már idéztük – tetszett is neki, hogy mások is védtek. De az is foglalkoztatta, mekkora a távolság az események alakítói és önmaga között. „Egy nemzet akarata válságos pillanatokban a »suhancok« útján fejeződik ki, akik nem félnek a kockázattól, ők a »szabadok« (a meglévőkhez még nem kötöttek), s a felelőtlenek. Szavuk egy percig érvényes. Kimondják a kimondanivalót, elvégzik a történelmi feladatot, s tréfálva hazamennek.”²⁸ Bármennyire is az események kezdetén született a mondat, íróját jellemzi a mögötte rejlő filozófia, a mindenféle felkelésre vonatkoztatható szkepszis, s egyben az önfeláldozó-könnyed felelőtlenséggel mint történelmi faktorról való számvetés. November 8-án kérdéssel kezdi a hajnali lejegyzést: „Ki mit mer kockáztatni? Még akkor is, ha az egészet mindenki helyesli.”²⁹ Nagyon is reális észrevétel, a társadalom feltétlen többségének lelkiállapotát, az eseményekhez, a vereséghez való viszonyát tükrözi. Legfeljebb arra emlékeztethetünk, hogy milyen élesen elválik Illés Gyula sorsa Petőfiétől, aki viszont – bárhogyan történt is, bármily módon akarta őt Bem is védeni – egyenesen beleszaladt a rettenetes túlerőt képviselő orosz katonák dzsidájába vagy kardjába. De emlékeztethetnénk barátja, Bibó István végzetes vállalására is, aki kockáztatott s később sem kötött kompromisszumot a rendszerrel.³⁰ Vagy van itt egy másik érdekes észrevétel, ami nem személyre, hanem szervezetre vonatkozik, mégpedig a BBC egyik adására. Az észrevétel struktúrája nem különbözik attól, amit magára vonatkoztatva észlelt: „Az angol rádió »Mélységesen szégyelljük, hogy nem tehetünk semmi érdemlegeset Magyarorszáért...« mondat[ának] hatása a kis szobában. Az őszinteség frivolsága. Most – mert őszinték voltak – föloldva érzik magukat!”³¹ Ez a mondat személy szerint mindenkire, aki belátja a túlerőt vonatkoztatható lenne, magára Illyésre is. Karácsony estéjén pedig meg is érkezik ez a belátás, amikor azt mondja Illyés Gyula Déry Tibornak, „[v]együk úgy, befejeztük a munkánkat. Atlantisz sorsára jutottunk – semmi felelősségünk többé.” Déry az, aki ellentmond – „Hogy mondhatna le a felelősség?” – s tudjuk, egészen a börtönig jutott.³² (Déry volt, aki lefordította Gide könyvét, s ezért 1938-ban kéthavi börtönbüntetésre ítélték, Illyés volt az, aki a Szovjetunióban tett 1934 nyarán tett utazásban a gigantikus teremtetést mutatta meg. Nem érte retorzió, sem a szovjet követség nem emelt ellene szót. A *Magyarország* tette közzé szöveget, egy folytatást a *Nyugat* is közölte. A háború után több kiadást megért.³³

---

hullámhosszon.” [ÖRKÉNY István: Noteszlapok, 1956. In: *Levelek egy percben*. Pesti Szalon, Budapest, 1996. Forrás egyelőre: <http://orkenyistvan.hu/noteszlapok>. Letöltés ideje: 2016. augusztus 15. 14:45. Örkény írása unikális. Föl sem merülnek benne azok a politikai megfontolások és írói gondok, amelyek később egyaránt megterheltek a felejtőket és az emlékezőket, majd a felejtve emlékezőket és az emlékező felejtőket, s amelyek egyre súlyosabb, terhes örökséget jelentenek ma is, amikor a Kádár-korszak értelmezése ismét politikai tét.

²⁵ A ház október 27-én találatot is kap, a szelemenfa sérült meg.

²⁶ A nyilvános internetes színházi adatbázis – www.szineszskönyvtar.hu – egyértelműen utal a kor pletykájára, a Mészáros Ági és Illyés közötti kapcsolatra. „A találkozás aztán idővel [1952-es, *Az ozorai példa* c. Illyés darab bemutatását követően, azaz személyes megismerkedésüktől fogva – Sz. Á.] talán többé is, mint munkakapcsolattá alakul.” Dévényi Ildikó és Takács István névvel jegyzik az életrajzot.

²⁷ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 133.

²⁸ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 23.

²⁹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 55.

³⁰ Kettejük kapcsolatáról ld. Lengyel András: Illyés Gyula és Bibó István. In: TASI József (szerk.): *„Költő felel!” Tanulmányok Illyés Gyuláról*. PIM, Budapest, 1993. 16–30.

³¹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 59.

³² ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 144. A Déry válasz grammatikailag nem egészen pontos, a kiadás mindenestre így használja, elvont fogalomként a szót, személyhez nem kötve azt.

³³ Hivatkozom itt Pásztor Péter tanulmányára, mely közli a Szovjetunióban Illyéssel együtt utazó Nagy Lajos véleményét Illyés narrációjáról, fikciós eljárásáról. Ezt – ha közli a Múltunk –, akkor onnan kell átvenni, ha nem, akkor kéziratként hivatkozunk rá, Pritz Pali a közös kötetünkbe beleveszi.

Az események azonban mégsem hagyják a kívülállást, a politikai többpártrendszer követelése és reménye a Nemzeti Parasztpártot, új nevén a Petőfi Pártot is lábra állítja. A naplóba egy tervezett, de elvetélt cikk ékelődik, ahogy a régebbi kiadásokba is, s ebben jelenik meg a parasztpárt Németh Lászlóval, Tamási Áronnal közös hármass vezetésének óvatos elhárítása.³⁴ A zárójeles, a cikktől elhatárolt kommentár valós képviseleti dilemmát fogalmaz meg, amikor kijelenti „Pesten nincsenek parasztok [...]”. Említi a napló a Vas megyei parasztok küldeményét: 300 baromfit küldtek az íróknak. A gúny sem hiányzik az eset leírásából, Rónai Mihály András fordulna másodszor is az állatokkal, de addigra „kiürült az ingyen stand”. Illyés kommentárja zárójelben: „Őrá gondoltak a magyar parasztok.”³⁵ (Ideidézek még egy esetet, amikor Fehér Klára [a *Szabad Nép* forradalom előtti munkatársa] és Palotai Boris [ugyanekkor: *Népszava*] esetleges szerepvállalásáról van szó egy „»tisztá« folyóiratnál”, s Illyést kérdezi Fehér Klára, lehet-e, szabad-e most feladatot vállalni. „... valami biztatást, helyeslést vár. Lőcsei Pál említésénél expressis verbis előjön a szövegben az antiszemitizmustól való félelem. („Lőcsei megszólít, hozzánk csatlakozik. Hencse: ők fogalmazták Nagy kiáltványát. Hajolna már Kádár felé – antiszemitizmustól tartva –, de visszakozik, a mi véleményünket hallva.”³⁶) Túlreagálás-e a mai olvasótól, ha érzékeny erre a „hallása”? Az említett szereplők mindannyian zsidó származásúak. Vagy némely korábbi Illyés idézet – pl. a zsidótörvények elfogadása idején a *Nyugat*-ban közzétett, minimálisan is rosszul időzített kirohanása a zsidókhoz kötött körüti konzumkultúra ellen – megengedik a független, a széllal szembe menő, az íráság kritériumait implicite másutt meghúzó, személyiségen túli idegenség feltételezését a zsidósággal kapcsolatban.³⁷ A népi író számára a városi származás eleve az idegenség gondolatát hordozta volna? Mindenesre igen jellemző a szociokulturális idegenség többszöri hangsúlyozása.

Illyés többször rögzíti naplójegyzeteiben – szemben például Major Tamás kijelentéseivel, félelmeivel –, hogy 1956-ban nem volt antiszemitizmus. Ezt – noha sokan osztják a véleményt – cáfolom.³⁸ A félelem ténye önmagában is szociálpszichológiai evidencia.³⁹ Illyés egy helyütt „a magyarság eleven testéből” nőző politikusról beszél.⁴⁰ Hogyan dekódolható ez a kifejtetlen tételmondat? Visszautalhat a Rákosi-kor zsidó származású politikusaiba, s utalhat az új hatalom némely képviselőjére. (Ekkor még találgatások vannak forgalomban arról, milyen származék Kádár. Esetében a szláv-idegenség merül fel gyanúként. Ami Rákosiékat illeti, róluk azt írja, a „Révai, Farkas, Rudas, Lukács [és] az ÁVH már a kommunista lapokban is igen gyűlöletesnek ábrázolt” vezetői „is a közhiedelem szerint azok voltak.”⁴¹ Miért a közhiedelemre való hivatkozás? Ez

³⁴ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 40.

³⁵ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 42. Rónai Mihály András költő, akit Babits Mihály nevezetett tejtésztvéreinek. Jelentős italianista, ő fordította Julien Benda híres könyvét, az *Írástudók árulását* (1945). A Rákosi korszak elhallgattatta, többek között azért, mert Lukács Györggyel szemben kiállt Madách Imréért, viszont kitartott a Horthy-korszak fasiszta minősítése mellett (származása miatt munkaszolgálatos volt). A Kádár-korszakot elfogadta, egykori legjobb barátjával, az emigráns Faludyval külföldi találkozásuk alkalmával összeveszett emiatt. Rónai behódolásának „paradigmája” világos: a félelem az antiszemitizmus feltámadásától.

³⁶ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 64. Itt ugyancsak fájón hiányzik egy lábjegyzet Lőcsi Pálról. A kötet így méltatlanul egysíkú képet rögzít róla, ezért itt egészítem ki a képet: Lőcsei Pál a *Szabad Nép* egyik újságírója volt, s ezért feltételezhetően nem volt rokonszenves Illyés számára. De a kötetet jegyzetelő Horváth Istvánnak meg kellett volna meg kellett volna említenie, hogy 1954 őszén ő volt a *Szabad Nép* ún. újságíró-lázadásának egyik kezdeményezője, kiállt Nagy Imre reformprogramja mellett, október 23-án része volt benne, hogy a lap székházánál nem volt vérengzés. Nem fogadta el a jugoszláv követség felkínálta menedéket, lakásán tartóztatták le. Elítélték, másfél évet töltött magánzárkában, 1962-ben feltételeesen szabadult. Életéről ld. PAJKOSSY Gábor: *Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956–1958*. Budapest, Nagy Imre Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2013.

³⁷ Hivatkozom itt az asszimiláció eminense kifejezésére, ami pl. Sárközi Györgyre, Szerb Antalra és másokra vonatkozott, s hogy egy iparmágnást is említsünk, pl. Kornfeld Móricra.

³⁸ A „hagyományos” zsidóellenességről és a „kommunista zsidóellenességről” bőszéggel ír STANDEISKY Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2007. 174–221.

³⁹ A forradalom alatti antiszemitizmussal kapcsolatos esettanulmányokat ld.:

http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=141:zsidoellenes-zavargasok-az-1956-os-forradalom-idszakaban&catid=16:esetek. Letöltés: 2016. augusztus 5.

⁴⁰ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 161.

⁴¹ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 99.

valamiféle önleválasztás, nehogy rá lehessen sütni az antiszemita jelzőt? Vagy felfoghatjuk jóhiszeműen a népi eredet számonkéréseként, a társadalmi lentről fölemelkedő emberek hiányának?

Az íróból jött politikussal vagy közéleti emberrel, a népi írókkal szemben itt mindig előkerül az örök kétség, a metaforikus gondolkodás lefordíthatósága – ám ugyanakkor szükségszerű lefordításának igénye. Ez sem új konfliktus, megjelent már az 1930-as években, Fejtő Ferenc fogalmazta meg *Magyar narodnikik* című tanulmányában. „Ők [a *Válasznál* gyülekező népi írók – Sz. Á.] a magyar fiatalság ama rétege, amely tisztábban lát a gondolatok világában, mint a társadalomban; a filozófiában, mint a munkaviszonyokban; Adyban, mint a kartellkérdésben. Ez az értelmiség nagyobb mestere a célkitűzéseknek, mint a módszernek, eszményeknek, mint a gyakorlatnak, s politikailag iskolázatlan és tapasztalatlan.” De hozzáteszi, „...rosszul cselekszenek, akik utópisztikus beállítottságuk és tisztázatlanságuk miatt lekicsinylik őket...”⁴² A költő metaforákból építkezik, a nyelv és a dolgok világ közti rejtett kapcsolatokkal operál, a politikus ehhez képest számszaki szakember is kell legyen.

Az egyik gondolatomat ott hagytam el, hogy Illyés először kihátrál egy politikai felkérésből. November 5-én írja, „[a] megosztott hazafiság és halálfélelem” – de nem tudjuk, mire vonatkozik. Előtte pár sorral a naplóban az áll, hogy Kádár november 4-i kiáltványát olvassák a rádióban.⁴³ De közvetlenül az idézett mondat előtt azt írja: „felkelők a Vérhalom utcai telken, s bejönnek.” November 8-án kérdezi, amit már idéztünk is: „[k]i mit mer kockáztatni? Még akkor is, ha az egészt mindenki helyesli?”⁴⁴ November 14-én visszautasítják – kollektíve – a Hámos Györgyön át érkező, Münnich tolmácsolta óhajt, hogy Kádár János találkozni akar az írókkal. Az Írószövetséghez utalják Kádárt. Déry hívja a munkástanácsok ülésére – nemet mond. Argumentációja: „Fáradt vagyok további hiszékenységre...”⁴⁵ Amikor letartóztatnak néhány író (köztük a kevésbé népszerű Boldizsár Ivánt) – Veres Péterrel, Benjámin Lászlóval, Hámos Györggyel mégis elmegy Münnichhez és a szovjet városparancsnok helyetteséhez is. Illyés identitását ezekben a napokban az Írószövetség adja ekkor, annak képviselőjeként vesz részt ezeken a találkozókön. Ezek közé a feljegyzések közé kerülnek egyre gyakrabban mondatok az idegkimerülésről, a betegségről.⁴⁶ Az újabb író-letartóztatások, most már Zelket, Hágy Gyulát, Tardos Tibort és Eörsi Istvánt is érintik, a felsoroltak mind kommunista zsidók.

Nem alakul meg a Kállai Gyula ösztönözte Írói Tanács, azaz egy kollaborációs ösztönzés visszautasított (de ezzel párhuzamosan megalakul a Petőfi Párt helyiségében a Magyar Írás Irodalmi és Művelődési Szövetkezet, Illyés, Németh László, Szabó Lőrinc, Féja Géza, Tamási Áron és mások közreműködésével, de ennek működéséről vagy megszűnéséről sem kapunk adatokat a jegyzetekben). Egymásra figyelve, körtelefonokkal megy az Írói Tanácsból való kimaradás tisztázása. Déry ekkor még szabadon. De január 24-én – bár az alany ismét nem egyértelmű egy Németh Lászlóval folytatott telefonbeszélgetésben – mintha feltámadna Illyésben a felelősség: „Embermentésről van szó. A kormánynak tőlünk nem tanácsra van szüksége, hanem névre.”⁴⁷ A folytatás arra enged következtetni, hogy ez Illyés mondata, mert erre Németh Illyésre bízta a döntést. (Közben Németh Ella – a feleségek mentő, taktikus közbelépésének nem első jele – betegsége hivatkozva mondja le Németh Lászlónak az Írói Tanácsban való szerepeltethetőségét.) December 28-án volt az Írószövetség taggyűlése, a szellemi ellenállás utolsó nagy aktusa. Trencsényi-Waldapfel Imre felszólalása alatt Illyés „elveszti türelmét”, s azzal utasítja vissza a nyilvánosság előtt a sztrájk elleni beszédével érvelő irodalomtörténészt, aki a magyar írók nevében tartott beszédet egy gyárban, hogy „jogtalanul” szól, s a kérdésre, hogy miért, azt feleli „– Mert ön nem magyar író!”⁴⁸ Többszörösen rétegzett, lakonikus

⁴² FEJTŐ Ferenc: *Magyar narodnikik. Szocializmus*, 1935. XXV. évf. 1. sz. 10–14. Kötetben: *Szocializmus 1906–1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából*. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta JEMNITZ János és SCHLETT István. Budapest, Kossuth, 1984. 247.

⁴³ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 47.

⁴⁴ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 55.

⁴⁵ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 69.

⁴⁶ Az Illyés költészet egy jellemző metaforája a „sárga ház”, azaz a tébolyda. 1942-es (!) dátummal szerepel a *Kézfogásokban A Sárga Házban* című verse. „De én, ki hordom, józan ésszel, / ki tudja, én mit szenvedek, / mi nyom, s mi köt s jaj mi kísért, míg / kezét nyújtok mindenkinek?! // Gyomrom, szívem, idegen rossz már, / egy rendíthetetlen: agyam; / nincs még oly szörnyű Sárga Ház, mint / amibe én zártam magam.”

⁴⁷ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 185.

⁴⁸ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 153.

mondat. Benne van a felkínált labda leütése, a „magyar író” összetételt Trencsényi-Waldapfel kínálta fel. Illyés nem tesz mást, mint tagadó formában megismétli a szóösszetételt, s történetesen megint egy zsidóval szemben. (Ráadásul ez esetben volt még egy poén, Trencsényi erre fellebbezett az eljövendő időkhöz, a történelemhez. Mire Illyés leterítette: „[A történelem] [m]ár eldöntötte.”⁴⁹

A kollaboráció egy másik módja is felmerül az idő előrehaladtával. A Nemzeti Színház újraindításakor vetődik fel a kérdés, mit vigyenek színre. A választás két ismert darabra, Németh László 1956. október 20-án bemutatott *Galilei* című drámájára esik és az ugyancsak régebbtől (1952) fogva játszott *Fáklyaláng* elővételére. Ekkor Tompa Kálmán⁵⁰ figyelmezteti Illyést, hogy a tervezett repríz kompromittáló, mindenki kollaborációnak tekinti. Zárójel rögzíti, hogy Illyés már megbízta feleségét, Flórárt, hogy mindenképpen tiltsa le az előadást. A letiltásnak nincs nyoma, a színház december 24-én bemutatta a darabot. Mai szemmel a dráma ismeretében csak a történelem mitikus átigazítása tűnik fel, ahogyan feltűnt az 1953-as *Föltámadott a tenger* című 1848/49-ről szóló filmen is, amely megállt annál a pillanatnál, hogy az erdélyi csatákhoz megérkezik Bem, s megérkeznek Gábor Áron rézágyúai, a magyar csapatok megnyerik a nagyszebeni csatát.⁵¹ Azaz a történelemben való belenézés megáll egy szerencsés, győztes(nek látszó) pillanatnál. A bukás a filmben elmarad. A kollaboráció, a sokak által emlegetett kétkulacsosság ellen egy telefonon bejelentkező, s azután az író meglatogató mérnök védi meg. „Nagy viták az írói tanács híreiről. Ő megvédett engem. De már mások is azon a véleményen voltak, hogy a *Zsarnokság* című verssel is sokat »jövátettem«. Hogyha kétkulacsosnak tartottak is... most úgy látszik – szimbólum lehetek.” S mondja tovább a mérnökök elvárását, értelmezését, hogy az írók vezérek, „ők most a nemzet vezérei”. Illyés Tamásira gondol, „aki alig lélegzik a strúmájától, Déry...” – elharapja a mondatot.⁵² A mérnök mondatára, hogy „[e]gyénre ilyenkor nem lehet tekintettel lenni”, Illyés kifakad: „Először mondtam érvelés közben ilyet: csűrhe, menjetek az anyátok izéjébe, de kocsismód kiáltva, a kellő hangsúllyal.”⁵³ Déryt 1957. április 21-én tartóztatták le, aznap, amikor felfüggesztették az Írószövetséget is. Eddig nem ér el a napló, január 31-ével zárul a közreadott szöveg. Azon a ponton, ahol Illyés „rühellé a prófétaaságot”, ahol és amikor összeér benne a politikától való csömör és a privát szféráját, magát mentő, de a nemzetet is magában foglaló, a szolgálni akaró irodalmat satuba fogó páni félelem.

Bár már a folytatáshoz tartozik, a félelem nem volt jogosulatlan. 1958-ban az MSZMP népi írókkal kapcsolatban hozott megbélyegző állásfoglalása a csoportot együtt, különösen pedig Veres Péter, Illyés Gyulát és Németh Lászlót ítélte el. Az Illyés ellen felhozott művek az itt említettek voltak, a *Fáklyaláng* című dráma, a *Bartók*, a *Levél a fenyőről és a vízgűjtőről* és az *Egy mondat a zsarnokságról* című versek. Ezek a népi írói életművek valóban alternatívát képviseltek vagy képviselhettek volna a kommunista ideológiával szemben, s a kommunista oldalon nem, vagy alig volt esztétikai értelemben komolyan veendő életmű.

Tanulságos ezt az 1956-os naplót belekötni a már közreadott naplófolyamba, de gyanakodva, hogy nem a teljeset, az autográf verziót kaptuk, és visszailleszteni a történeteket a teljesebb Illyés-i életműbe, hogy megérezzük, 1956 késő őszen és 1957-ben először milyen örömet jelentett a hallgatás, hogy szinte élvezte az „üldöztetési rögeszme kellemes mámoroként való keringését”, hogyan suhant át szívéen a „mellőztetés kéjes nyila”, s végül miként törte meg a vállalt csöndet. De ez már túlvezet az adott kötetten.⁵⁴

⁴⁹ Uo. Ez esetben is hiányzik egy tárgyilagos Trencsényi-Waldapfel (1908–1970) lábjegyzet. Egyfelől Hajnal Annával szerkesztette az *Argonauták* című folyóiratot, jelentős volt műfordítói tevékenysége, 1950 és 1953 között az ELTE rektora, másfelől a Teleki Pál-féle cserkészmozgalom „utódszervezete”, az úttörő-mozgalom (1946) egyik alapítója volt, és a kortársai mosolyogva emlegették ebbéli szereplését.

⁵⁰ Tompa Kálmán (1898–1978) nevét és szerepét is evidensnek tekinti a sajtó alá rendező, ezért jelzem itt, hogy ki is volt. Írók és művészek orvosa volt, műgyűjtő, közel négyszáz darabból álló, Rippl Rónai, Csontváry, Ferenczy Károly és mások egy-egy alapművét tartalmazó gyűjteményét a pécsi Janus Pannonius Múzeumba vásárolta meg. A belügyi informátorok szerint 1956 után a népiek egyik szervezője. Ld. STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – ÁBTL, 2005. 259, 372–386.

⁵¹ Vasy Géza a *Fáklyaláng* műfaját *legendaként* határozza meg. VASY Géza: „*Haza a magasban*”. Illyés Gyuláról. Budapest, Nap Kiadó, 2010. 73.

⁵² ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957*. 189.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Illyés Gyula visszailleszkedéséről ld. SZÉCHENYI Ágnes: Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba. Illyés Gyula: *Ebéd a kastélyban* (1962). *Alföld*, 2010/6. 53–68.

